
POSSIBILITIES FOR UTILIZATION OF THE DISPERSED SETTLEMENT POTENTIAL OF NOVÁ BAŇA "ŠTÁL" AREA

Šuhajdová L., Hamada M.

Department of Regional and Rural Studies, Faculty of European Studies and Regional Development, Slovak University of Agriculture in Nitra, Trieda Andreja Hlinku 2, 949 76 Nitra, Slovak Republic

E-mail: lenka.suhajdova89@gmail.com

ABSTRACT

In Slovakia, there are as much as five areas characterized by the typical dispersed settlement. One of them is Nová Baňa "štál" area in the central Slovakia which is the object of the article. The dispersed settlement was established there in 14th century and it has still preserved its typical features: besides the settlement itself, there are various cultural peculiarities, typical events, high quality environment. However, housing is no longer the only function of the area. The whole area possesses important potential for the development of rural tourism, particularly ecotourism. It is mainly due to diversity of all components of nature connected with the specific settlement. In the article we mention concrete proposals for better utilization of the potential in three main areas: the dispersed settlement itself, the development of sport and recreational activities and facilities, and the awareness of the microregion.

Key words: dispersed settlement, ecotourism, rural tourism

ÚVOD

Sídlná štruktúra na Slovensku je charakteristická vidieckym osídlením, z toho dôvodu vytvára krajina vhodný potenciál pre rozvoj vidieckeho cestovného ruchu. Jeho rozvoj na slovenskom vidieku chápeme ako súčasť regionálneho rozvoja a ochrany životného prostredia. V súčasnom období sa do popredia na trhu cestovného ruchu dostávajú najmä individuálne formy cestovného ruchu, orientované na tiché a pokojné miesta, kde si rekreatant môže nielen oddýchnuť, regenerovať svoje sily, ale má i priamy kontakt s prírodou resp. s vidieckym prostredím, kde sa môže oboznamovať i s množstvom zaujímavých kultúrnohistorických pamiatok. *Petrovič a Muchová (2008)* uvádzajú ako jeden zo zachovaných historických krajinných štruktúr kopaničiarske alebo rozptýlené osídlenie, ktoré má potenciál práve pre uvedené formy turizmu.

Rozptýlené osídlenie predstavuje svojbytný fenomén, ku ktorému sa dá pristupovať z najrôznejších hľadísk: historického, národopisného, sociálno-antropologického, demografického, urbanistického, či krajinnokoekologického, ale i viacerých ďalších. Rozptýlené osídlenie, vzhľadom na svoje relatívne dobre zakonzervované unikátne črty, ale aj preto, že je zo všetkých sídelných typov najviac poznamenané depopulačnými tendenciami s nasledujúcou zmenou pôvodného charakteru až zánikom, predstavuje aktuálnu výzvu pre vedu a výskum. Rozptýlené osídlenie, krajina s rozptýleným osídlením a transformačné procesy, ktoré v nich prebiehajú, sú však nielen teoretickým, ale ešte viac praktickým problémom, ktorým je potrebné sa zaoberať (*Huba – Ungerman, 1997*).

Rippon, Fyfe a Brown (2006) z historického hľadiska hovoria o vzorci rozptýleného osídlenia. Ide o "početné izolované usadlosti umiestnené mimo prechodných ciest, prístupné úzkymi cestičkami; pár samôt stojacich najmä pri križovatkách a farských kostoloch." Autori ďalej popisujú miestne cesty ako vlnité a úzke, hovoria tiež o štvorcoch poľnohospodárskej pôdy.

Pojem kopanica nie je jediným pojmom označujúcim rozptýlené sídlo založené na báze poľnohospodárstva. Daný typ osídlenia označujú aj ďalšie regionálne názvy (napr. lazy, štále, rale, plľace, kľčoviská, kopánky, nivky, vrchy a iné). Pojem vyjadruje spôsob získania a obrábania pôdy. Na Slovensku sa vyčleňuje päť hlavných oblastí: (1.) oblasť kopaničiarskeho osídlenia v Slovenskom Rudohorí a v okolitých pohoriach Slovenského stredohoria (Detvianska laznícka oblasť), (2.) Javorníckobeskydská kopaničiarska oblasť, (3.) Kopaničiarska oblasť Bielych Karpát a Myjavskej pahorkatiny, (4.) Novobanská kopaničiarska (štálová) oblasť, (5.) oblasť kopaničiarskeho osídlenia v Strážovských vrchoch (Valašsko-belianska oblasť) (*Petrovič, 2007*).

Podľa *Šardízkovej – Zubriczkého (2008)* predstavovalo rozptýlené osídlenie počas celej svojej histórie extrémny sídelný prejav, pohybovalo sa vždy vlastne na okraji „bytia a nebytia“ a vykazovalo najmenšiu stabilitu v porovnaní s ostatnými sídelnými typmi. Jeho rozvoj kulminoval

v minulom storočí, no v súčasnosti predstavujú kopaničiarske sídla sídelný typ najmarkantnejšie postihnutý depopuláciou a mnohé postupne zaniknú.

METODIKA A MATERIÁL

Príspevok bol spracovaný na základe bakalárskej práce ocenenej v rámci Študentskej vedeckej činnosti. Objektom výskumu bola Novobanská štálová oblasť. Zamerali sme sa na charakteristiku danej oblasti jednak na základe literatúry, ale tiež osobnej skúsenosti (autorka sama z uvedenej oblasti pochádza) a následne sme zhodnotili jej potenciál pre rozvoj vidieckeho turizmu. Napokon sme dospeli k niekoľkým záverom, uskutočniteľným v praxi pre daný región.

VÝSLEDKY A DISKUSIA

Charakteristika a vývoj záujmového územia

Charakteristickou črtou regiónu je tzv. štálový typ osídlenia. Dominuje hlavne v časti Novej Bane, ktorá sa nazýva Štále a v obciach Malá Lehota a Veľká Lehota. Podľa geomorfologického členenia patrí spomínaný typ rozptýleného osídlenia do Novobanskej štálovej oblasti. Rozprestiera sa na vrchovine pohorí Trábeč, Pohronský Inovec a Vtáčnik. Táto oblasť zahŕňa obce medzi Novou Baňou, Zlatými Moravcami, Žarnovicou a Oslanmi až po Handlovú. Základné údaje o Novobanskej štálovej oblasti sú uvedené v nasledujúcej Tab. 1. Z daných údajov vidíme razantný pokles štálov, ktorý nie je však ovplyvnený ich zánikom, nakoľko v porovnaní s rokom 1961 sa počet štálov znížil iba o 5 zo 174 na 169. V súčasnosti už niekoľko štálov nemá stálych alebo pôvodných obyvateľov, pričom tento trend bude pravdepodobne narastať a dá sa predpokladať, že o pár rokov bude väčšina oblastí rozptýleného osídlenia transformovaná na rekreačné oblasti.

Tab. 1 Základné údaje o Novobanskej štálovej oblasti

	Počet obyv.	Hustota obyv. (na km ²)	Počet obyv. v centách obcí	Počet štálov	Počet obyv. v štáloch	Podiel obyv. v centrách obcí (%)	Podiel obyv. (%)
1.3.1966	20 846	66,4	12 755	174	8 091	61,2	39
30.6.2006	18 442	58,8	16 123	169	2 357	87,2	13
Rozdiel (v %)	-11,53	-11,53	26,41	-5	-70,87	42,48	-67,01

Zdroj: *Enviromagazín*, roč. 9, 2007, č. 3, *vlastné spracovanie*.

Kopaničiarske osídlenie priamo v mikroregióne vznikalo pôvodne v 14. storočí v spojitosti s baníctvom, uhliarstvom a pastierstvom, neskôr v dôsledku hospodársko- spoločenských zmien aj v súvislosti s poľnohospodárstvom. Termín „štále“ definuje *Stránska (1966)* v súvislosti s terminológiou stredoslovenského nemeckého obyvateľstva, ktoré sa sem dostalo v období rozvoja baníctva v 14. storočí. Nemeckí prisťahovalci svoje chotárne, sezónne sídla volali „stande“, a aj slovenské štále boli spočiatku iba sezónnym osídlením s obydliami a hospodárskymi budovami,

ktoré slúžili na letné ale aj zimné ustajnenie dobytky. V prípade Novej Bane a susedných Lehôt sa však už v druhej polovici 14.storočia väčšina týchto sezónnych sídiel mení na trvalé sídla. K ľudovej architektúre oblasti patrili blokové, prípadne zrubové domy so slamenou alebo šindľovou strechou. Bývali omazané a obielené, aj podpivničené a stavané do svahu. Vo Veľkej Lehote bolo ešte v 60. rokoch zachovaných mnoho pôvodných objektov ľudovej architektúry so slamenými strechami.

Súčasný stav rozptýleného osídlenia v mikroregióne Nová Baňa

Malú Lehotu tvorí 17 štálov a Veľkú Lehotu 15 štálov. Vzdialené sú od seba aj niekoľko kilometrov. Osamelé skupinky domov a časti štálov sú pomenované podľa ich majiteľov, napr. Hubáčov, Pacalajov, Debnárov, Blaškov a podobne. Väčšina názvov samôt, skupín domov novobanských štálov je odvodená od osobných mien pôvodných alebo neskorších majiteľov príponou, napr. Bartošovci, Ištvánikovci, Feriancovci, Osúchovci, Lietajovci a podobne.

Rozptýlené osídlenie v skúmanej oblasti ostalo takmer v pôvodnej forme a podobe, avšak už neplní len svoju primárnu funkciu – bývanie. Do popredia sa dostáva hlavne chalupárstvo. Je to osobitá forma cestovného ruchu, ktorá sa v danej oblasti rozvíja už od 90-tych rokov minulého storočia. Maximálnu intenzitu však nadobúda až v posledných rokoch. Tento jav sa dá pozorovať na množstve trvalo neobývaných domov, ktoré z veľkej časti slúžia ako chaty. Spomínanú situáciu môžeme sledovať v Tab.2.

Tab. 2 Stav domového fondu rozptýleného osídlenia v roku 2001

Obec/časť mesta	Počet obyv.	Neobývané/opustené domy	Obývané domy	Chaty	Spolu
Novobanské Štále	952	36	262	94	392
Veľká Lehota	1 202	54	398	57	509
Malá Lehota	923	77	334	120	531

Zdroj: Interné materiály - Obecný úrad Veľká Lehota, Obecný úrad Malá Lehota, Mestský úrad Nová Baňa, vlastné spracovanie

Rozptýlené osídlenie je typické zachovávaním rôznych ľudových tradícií a zvykov, a to hlavne počas veľkonočných a vianočných sviatkov, ale aj počas fašiangov, kedy nesmie v obciach Malá a Veľká Lehota chýbať tradičný ľudový nástroj – **gajdy**. Tento nástroj v súčasnosti vytláča harmonika, či heligónka a keďže gajdošov a gajdošských muzík už nie je veľa, každoročne sa v obci Malá Lehota v piatok pred Popolcovou stredou konajú Gajdošské fašiangy. Je to festival gajdošov s medzinárodnou účasťou. Folklor má dominantné postavenie aj vo Veľkej Lehote. Zachoval sa ľudový kroj, kultúrne tradície a zvyky, ako sú fašiangy, páračky, výroba tkaných kobercov a spievanie vianočných kolied. Kultúrne tradície obce udržujú ženské, mužské aj detské **spevácke skupiny**. V novobanských Štáloch takisto ľudové tradície neutíchajú. Veľkú noc oslavuje

hlavne mladá generácia veľmi špecificky. V nedeľu poobede sa koná **hromadná oblievačka**. Chlapci v krojoch a s vedrami plnými vody si posadajú na voz, ktorý je vedený traktorom a idú za dievkami, ktoré poriadne pooblievajú. Popri tom si spievajú ľudové pesničky a hrajú na ľudových nástrojoch. V pondelok poobede prichádzajú na rad dievčatá. Obleú si kroje, uviažu si stužky do vlasov a nasadnú na voz. Vedrá vymenia za ručne pletené korbáče a pri hlasitom speve sprevádzanom hudbou vyplávajú nedeľňajších návštevníkov.

Skúmané územie je charakteristické aj **materiálnym kultúrnym a prírodným dedičstvom**. V každej oblasti sa nachádza kostol, viacero kaplniek a zaujímavým kultúrnym prvkom sú unikátne drevené kríže. Čo sa týka prírodného dedičstva, územie disponuje viacerými prírodnými pamiatkami. Nachádza sa tu národná prírodná pamiatka Andezitové kamenné more, prírodná rezervácia Sokolec, Jazvínska jaskyňa a zaujímavým prvkom prírody je náučný chodník Vojšín a hlavne jeho prvá zastávka, ktorou je národná prírodná pamiatka Starohutiensky vodopád.

V oblastiach s rozptýleným osídlením nechýbajú ani **športovo-rekreačné aktivity**, nakoľko dané územie poskytuje množstvo možností pre rekreáciu. V každej oblasti môžeme nájsť minimálne jeden **ranč** alebo **jazdeckú školu**. Veľmi atraktívne pôsobí Horský ranč v časti novobanských Štálov. Poskytuje nielen jazdecké kurzy pre začiatočníkov a pokročilých a možnosti ustajnenia koní, ale aj možnosti ubytovania, detských táborov, animoterapie, dokonca aj zošthľujúcich pobytov. Pre novobanské Štále je typická rekreačná oblasť Tajch, ktorej dominantou je vodná nádrž. V lete slúži turistom na kúpanie, ale okrem iného aj rekreačnému a športovému rybolovu. V zime je využívaná ako klzisko. Rekreačná oblasť je vybavená aj kempingom, ktorý je určený na kempovanie a karavany. Veľká Lehota má vytvorené priaznivé podmienky pre zimné športy, najmä pre **lyžovanie**. K dispozícii sú tri lyžiarske strediská a to na Vojšine, Drozdove a Hubačove. Stredisko Vojšín poskytuje možnosť večerného lyžovania pri umelom osvetlení a stredisko Drozdovo sa stalo miestom konania súťaží Majstrovstiev Slovenska v psích záprahoch, ktoré sú sprevádzané atraktívnymi podujatiami ako je jazda na koni či let v balóne.

Zhodnotenie nadobudnutých výsledkov

Pri sledovaní a analýze danej problematiky sme dospeli k názoru, že daný región disponuje čarom nedotknutej prírody, pričom hodnota atraktivity regiónu spočíva hlavne v existencii rozptýleného osídlenia. Potenciál ďalšieho rozvoja vidíme v trende ekoturistiky, čo je zodpovedné cestovanie do prírodných oblastí, ktoré je ohľaduplné k životnému prostrediu a zlepšuje kvalitu života lokálneho obyvateľstva a taktiež je súčasťou trvalo udržateľného turizmu (Weaver, 2001).

Ekoturizmus je novou formou cestovného ruchu, ktorá má malý dopad na životné prostredie, čo je v súčasnej dobe veľmi potrebné. Tento druh turistiky je spojený s púťovaním prírodou a jej bližším spoznávaním. Najvhodnejším dopravným prostriedkom pre túto formu cestovného ruchu je bicykel. Ekoturizmus sa snaží podporovať trvalo udržateľný rozvoj a zvyšuje chrániť prírodné a kultúrne dedičstvo. Napomáha však aj miestnym obyvateľom, ktorým poskytuje pracovné miesta napr. prostredníctvom propagácie regiónu a jeho ľudových remesiel a tradícií. Na základe prírodných a kultúrnych podmienok, ktoré sa v mikroregióne nachádzajú, by bolo vhodné rozvíjať práve

spomínanú formu cestovného ruchu-ekoturizmu a to i z toho dôvodu, že súčasným trendom cestovného ruchu je skracovať si dovolenky a aktívne ich využívať na získavanie nových zážitkov. Tie môžu dovolenkárom poskytnúť práve trvalo udržateľné formy turizmu.

Pre ďalší rozvoj mikroregiónu a jeho rozptýleného osídlenia, zvýšenie jeho atraktivity navrhujeme nasledovné opatrenia, resp. možnosti využitia vidieckej krajiny v danom území, ktoré sme rozdelili do troch skupín. Prvú skupinu tvoria návrhy pre rozvoj rozptýleného osídlenia. V prvom rade by bolo potrebné podporovať rozvoj cestovného ruchu vo forme vidieckeho turizmu s podporou chatárčenia alebo tzv. „druhého bývania“, aby nedošlo k zániku niektorých častí spomínaného územia, ale naopak, aby bolo impulzom pre ďalší rozvoj. Na danom území sa nachádza len veľmi málo zariadení založených na myšlienke trvalej udržateľnosti, z toho dôvodu by sa mohol podporiť ich vznik resp. skvalitnenie existujúcich zariadení a zvýšenie informovanosti o ich existencii prostredníctvom informačných panelov a máp. Oblasť rozptýleného osídlenia je typická zachovávaním a rozvíjaním kultúrneho dedičstva, čo môže prispieť k rozvoju cestovného ruchu a to aj vďaka rekonštrukcie remeselných dvorov, obnovy tradičných remeselných postupov, podpory folklóru a ľudových tradícií, ale aj zapojením miestnych obyvateľov do rozvoja regiónu prostredníctvom ukážok tradičných remesiel a výrobkov, čím sa môže rozšíriť ponuka pracovných príležitostí. Zvýšenie návštevnosti môžu umožniť aj rôzne kultúrne a pravidelne opakujúce sa regionálne kultúrne podujatia, ktoré rozvíjajú jedinečnosť miestnej kultúry a miestnych tradícií. V oblastiach s roztratenými sídlami je veľký problém s frekvenciou autobusových spojov spájajúcich územia s rozptýleným osídlením s územiami mestského charakteru, preto je potrebná rekonštrukcia dopravnej infraštruktúry. V druhej časti sme sa zamerali na podporu rozvoja športovo-rekreačných aktivít a zariadení. V oblasti nie je vybudovaná kvalitná cykloturistická trasa, pričom jej vybudovanie by posilnilo podmienky cyklistickej dopravy v regióne. S tým súvisí aj rozšírenie a skvalitnenie značkovania náučných chodníkov, trás pre bežecké lyžovanie a cykloturistiku. Pravidelné upravovanie a udržiavanie stavu trias, prípadne zriadenie informačných a smerových tabúl aj v cudzích jazykoch by prispelo k lepšej informovanosti návštevníkov o okolí regiónu. Taktiež by bolo potrebné skvalitniť služby a vybavenie lyžiarskych stredísk, skvalitniť a rozšíriť parkovacie služby, ale aj ubytovacie a stravovacie služby, udržiavať lyžiarske svahy, a poskytovať požičkovanie alebo predaj športových potrieb. Čo sa týka rekreačného strediska Tajch, navrhujeme dokončiť jeho rekonštrukciu, vyčistiť vodnú nádrž, dobudovať rekreačné zariadenia, a tým zvýšiť atraktivitu územia. Neodmysliteľnou súčasťou rekonštrukcie je aj modernizácia kempingového ubytovania vrátane oplotenia a osvetlenia. V poslednej časti sme sa venovali rozvoju informovanosti o mikroregióne. Aj napriek tomu, že územie disponuje vysokým potenciálom pre rozvoj cestovného ruchu, návštevníci sú slabó informovaní o existencii niektorých zariadení alebo atrakcií, ktoré im daná oblasť ponúka, preto by bolo vhodným riešením rozšíriť ponuku informácií a skvalitniť služby v existujúcom informačnom centre, ktoré je umiestnené v meste Nová Baňa a v okolitých obciach umiestniť odkazy na príslušné centrum.

ZÁVER

Originalita typu rozptýleného osídlenia spočíva v jeho obmedzenom výskyte. Pri súčasných vývojových tendenciách môže dôjsť až k zániku tohto špecifického a raritného osídlenia, a preto by sa mu mala venovať nielen zvýšená pozornosť, ale aj hľadať riešenia na zachovanie historických krajinných štruktúr, ktoré v týchto regiónoch tvoria dominantné prvky krajiny (Petrovič, 2007).

Kopaničiarske oblasti mikroregiónu sú typické nenarušenou krásou prírody, zachovávaním tradičných remesiel a zvykov, ale aj postupným zánikom primárnej funkcie rozptýleného osídlenia, ktorým je v prvom rade bývanie, meniace sa na sekundárnu funkciu-chatárčenie. Priaznivá lokalizácia v turisticky atraktívnej krajine, v mozaike lúk, pasienkov a lesov spôsobuje nárast krátkodobej rekreácie a následne zmenu domového fondu. Pozitívnym prvkom tejto zmeny je vo väčšine prípadov zachovanie pôvodnej architektúry, čo následne môže kladne ovplyvniť vnímanie sledovaného územia aj pre budúcich, perspektívnych návštevníkov. Predpokladom úspešného rozvoja územia je zdôrazniť a rozvinúť novodobú formu turizmu - ekoturizmus, zabezpečiť kvalitné uspokojovanie potrieb turistov prostredníctvom vybudovania, rekonštrukcie a skvalitnenia športovo-rekreačných zariadení, zachovávaním tradičných zvykov a na základe propagácie regiónu prispieť k informovanosti o atraktivite regiónu.

LITERATÚRA

- FENNELL, D. A.** 2006. Ecotourism: an introduction. 2.vyd. New York: Routledge, 2006. 236s. ISBN 0-41530-364-8
- HINDICKÝ, J.** 1992. Miestne a pomiestne názvy Novej Bane. Nová Baňa: Mestský úrad Nová Baňa, 1992. 28 s.
- HORVÁTH, P.** 1980. Historický prehľad vzniku a rozvoja chotárných sídel v slovenskej časti Karpat. In Slovenský národopis, roč. 28, 1980, č. 1, s. 8-17.
- HUBA, M., UNGERMAN, J.** 1997. Kopaničiarske osídlenie, životné prostredie a trvalo udržateľný spôsob existencie. In Životné prostredie [online], roč. 31, 1997, č. 2, [cit. 2011-01-11]. Dostupné na: <file:///D:/%C5%A0kola/Bakal%C3%A1rka/huba-kopanice-definie.htm>.
- PETROVIČ, F.** 2007. Originalita rozptýleného osídlenia na Slovensku. In Enviromagazín, roč. 9, 2007, č. 3, s. 24-25.
- PETROVIČ, F.** 2006. Vzťah rozptýleného osídlenia k morfológicko-polohovým vlastnostiam reliéfu. In Acta environmentalica universitatis comenianae, roč. 14, 2006, č. 1, s. 105-113. ISSN 1335-0285.
- PETROVIČ, F., MUCHOVÁ, Z.** 2008. Vývoj krajiny s rozptýleným osídlením na príklade obce Horné Háme. In Geografická revue, roč. 4, 2008, č. 2, s.350-363.

-
- RIPPON, S. J. - FYFE, R. M. - BROWN, A. G.** 2006. Beyond Villages and Open Fields: The Origins and Development of a Historic Landscape Characterised by Dispersed Settlement in South-West England. [online] In *Medieval Archeology*, roč. 50, 2006. [cit. 2011-10-01] . Dostupné na:
<https://eric.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/20862/beyond%20villages.pdf?sequence=1> ISSN 0076-6097
- STRÁNSKA, D.** 1966. K otázce zvýšených staveb na Slovensku. In *Slovenský národopis*, roč. 14, 1966, č. 1, s. 65-122.
- ŠARDZÍKOVÁ, M., ZUBRICZKÝ, G.** 2008. Geografický výskum rozptýleného vidieckeho osídlenia na príklade obce Papradno. In *Geografická revue*, roč. 4, 2008, č. 2, s. 429-440.
- WEAVER, D.** 2001. *The encyclopedia of ecotourism*. Londýn: CABI Publishing, 2001. 668 s. ISBN 0-85199-368-0.